

جلوه‌های سوررئالیسم

در میراث عرفانی بایزید بسطامی و ابوالحسن خرقانی

عباس محمدیان*

فرشته شاه‌صنم**

چکیده: با مطالعه مبانی و زمینه‌های پیدایش مکاتب ادبی غرب و ادبیات مشرق‌زمین قرابت‌هایی میان این دو یافت می‌شود که نشان می‌دهد بسیاری از این مکاتب‌ها قرن‌ها پیش از پیدایش رسمی خود در اروپا، نمودهایی در ادب فارسی داشته‌اند. مکتب سوررئالیسم که تشابهات بسیاری میان مؤلفه‌های آن و خط فکری و زبان عرفان ایرانی همچون بایزید بسطامی، شیخ‌ابوالحسن خرقانی، عین‌القضات همدانی، روزبهان بقلی، بهاء‌ولد، مولانا جلال‌الدین بلخی و ... وجود دارد. بایزید بسطامی و شیخ‌ابوالحسن خرقانی دو تن از پیشگامان و تأثیرگذاران مکتب عرفان‌اند که حدود ده قرن پیش از تولد سوررئالیسم می‌زیستند. این نوشتار با رویکردی توصیفی تحلیلی تلاش می‌کند ویژگی‌ها و اصول هفت‌گانه سوررئالیسم را در گزارش احوال و اقوال آنان بررسی کرده، برجسته‌ترین شاخصه‌های سوررئالیستی را در این آثار بیابد. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که فراوانی برخی از فنون سوررئالیسم در متون بررسی شده آن‌ها را به متن سوررئالیستی نزدیک کرده؛ ولی این کاربرد در زبان عرفا کاملاً ناآگاهانه بوده و پیامد طبیعی تفاوت در موقعیت‌های زمانی، مکانی و نیز تعارضات اعتقادی و ابزارهای سوررئالیسم و عرفان است.

کلیدواژه‌ها: سوررئالیسم، فراواقع‌گرایی، عرفان، بایزید بسطامی، شیخ‌ابوالحسن خرقانی

* دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه حکیم سبزواری (نویسنده مسئول)

e-mail: mohammadian@hsu.ac.ir

**دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه سبزواری e-mail: shahsanam_fereshte@yahoo.com

مقاله علمی پژوهشی است؛ دریافت مقاله: ۱۳۹۵/۱۰/۲۰؛ پذیرش مقاله: ۱۳۹۵/۱۲/۲۲

دوفصلنامه علمی، سال دهم، شماره بیستم، صفحات ۱۶۵-۱۴۱

مقدمه:

سوررئالیسم (surrealism) یا فراواقع گرایی یکی از مکاتب مهم و تأثیرگذار ادبی و هنری اروپا در سده بیستم میلادی است. این مکتب پس از جنگ جهانی دوم به رهبری آندره برتون (A. Berton) (۱۸۹۶-۱۹۶۶م) و تحت تأثیر نظریات زیگموند فروید (Z. Feroid) (۱۸۵۶-۱۹۳۹م) برپایه اهمیت و اصالت به ضمیر ناخودآگاه (Inconscience) و رؤیا (Dream) در فرانسه شکل گرفت. «سوررئالیسم در زبان فرانسه به معنی در ورای واقعیت، پشت واقعیت و واقعیت برتر است» (داد، ۱۳۷۸: ۲۹۷). برخی صاحب نظران، این مکتب را «مهم ترین نهضت شعری اروپا پس از سمبولیسم» (هنرمندی، ۱۳۳۶: ۳۶۷) و تأثیرگذارترین مکتب ادبی اروپا در دریافت‌های کشفی و شهودی (فتوحی، ۱۳۹۳: ۲۹۷) می‌دانند. پایه‌گذاران سوررئالیسم، آندره برتون و لویی آراگون (L. Aragon) (۱۸۹۷-۱۹۸۲م) برای بیان اصول مکتب خود به عرفان شرق توجه ویژه‌ای داشتند و در آن «نیروها و قدرت‌های روحی و معنوی فراوانی برای خدمت به یک انقلاب دائمی» می‌دیدند (سعید، ۱۳۸۰: ۳۹).

عرفان اسلامی برخلاف بسیاری از مکاتب غرب از جمله سوررئالیسم با بیانیه مشخصی همراه نیست، ولی با توجه به نگرش‌هایی ویژه شکل می‌گیرد و پیروان آن در طی قرون متمادی به دفاع از این مبانی می‌پردازند. به‌رغم تفاوت‌های بنیادین میان دیدگاه‌های دنیامحور سوررئالیسم و خدامحور عرفان با ژرف‌کاوی در مؤلفه‌ها و اصول اساسی این دو مکتب، تشابهاتی به چشم می‌خورد که آن‌ها را به یکدیگر نزدیک می‌کند. هنرمند سوررئالیست به کشف واقعیت برتر و رسیدن به نقطه‌ای معتقد است که در آن تضادها و تناقض‌ها از بین می‌رود و در سوررئالیسم امید به کشف این نقطه از چشم‌اندازهای مهم این مکتب شمرده می‌شود. عارف هم با دیدی تقریباً مشابه ولی گسترده‌تر به لامکانی می‌اندیشد که در آن بین او، تمام هستی و خداوند، یگانگی و اتحاد است. او در مکاشفات عرفانی خود «تا عالی‌ترین منطقه روحی اوج می‌گیرد و به نقطه علیای روح می‌رسد. مرحله‌ای از ادراک که در آن تضادها به وحدت می‌رسند» (فتوحی، ۱۳۹۳: ۳۲۶). در حقیقت، صوفی و عارف پیش از پیروان سوررئالیسم با روش‌های خاص خود به دنبال رسیدن به وحدتی بودند که برتون آن را «نقطه علیا» می‌خواند (سعید، ۱۳۸۰: ۷۰).

برتون تصریح می‌کند که کار او تدوین وضعیتی از ذهن انسان است که گاه به‌گاه در هر عصر و در هر مملکتی تجلی کرده و نمی‌توان برای آن آغاز و پایانی در نظر گرفت (برتون، ۱۳۸۱: ۲۷۶).

درحقیقت، مکتب سوررنالیسم برخلاف بسیاری از مکاتب غرب، دایره گسترده‌ای از تاریخ و جغرافیا را دربر می‌گیرد و تنها منحصر به محدوده زمانی قرن بیستم، ادوار پس از آن و درون مرزهای اروپا نیست، بلکه از زمان‌های بسیار دور با اندیشه بشری ارتباطی تنگاتنگ داشته است. بنابراین می‌توان ردپایی از آنچه جزء اصول سوررنالیسم معرفی می‌شود را در آثار عرفانی فارسی مشاهده کرد. آثار این عرفا سرشار از تصاویر سوررنال است و بسیاری از اصول این مکتب بر آن‌ها قابلیت انطباق دارد.

جستار پیش‌رو با مطالعه موردی گفتار و اندیشه دو تن از شاخص‌ترین چهره‌های تصوف و عرفان اسلامی؛ یعنی بایزید بسطامی و شیخ ابوالحسن خرقانی به ذکر تشابهات میان مبانی این مکتب و میراث عرفانی دو عارف نامبرده می‌پردازد. در ادامه به پرسش‌های زیر پاسخ داده خواهد شد:

۱. آیا آثار منقول فارسی بایزید بسطامی و شیخ ابوالحسن خرقانی را می‌توان درزمره آثار

سوررنالیستی قرار داد؟

۲. تا چه حد می‌توان میان مبانی سوررنالیسم و متون عرفانی واکاوی شده این پژوهش

شباهت یافت؟

۳. کدام یک از مولفه‌های فراواقع‌گرایی در ذهن و زبان این دو عارف نمود بیشتری دارد؟

تاکنون در زمینه مقایسه مکتب سوررنالیسم با عرفان و تصوف پژوهش‌هایی صورت گرفته است از جمله سعید درکتاب تصوف و سوررنالیسم، براهنی در طلا در مس و فتوحی در بلاغت تصویر به بیان تشابهات میان سوررنالیسم و اندیشه‌های عرفانی عرفا می‌پردازند. نویسندگان دیگری نیز در مقالات «از سوررنالیسم فرانسوی تا روزبهران بقلی»، «پیشینه مبانی سوررنالیسم در ادبیات عرفانی»، «تأثیرپذیری و الهام‌گیری سوررنالیسم از ادبیات عرفانی با بررسی تقابلات بین آن‌ها»، «تشابهات صوری ادبیات سوررنالیستی در تذکرةالاولیای عطار» و «مکتب سوررنالیسم و اندیشه‌های سه‌روردی» پژوهش‌هایی در این زمینه انجام داده‌اند؛ اما براساس بررسی‌های انجام گرفته اثر مستقلی که به واکاوی تشابهات و جلوه‌های سوررنالیسم در اندیشه و گفتار بایزید و خرقانی پرداخته باشد، یافت نشد. نکته جالب توجه این است که این عارفان در دورانی می‌زیستند که زمانی حدود ده قرن تا تولد مکتب سوررنالیسم در غرب مانده بود و کشف مبانی این مکتب در ذهن و زبان آن‌ها ریشه‌های سوررنالیسم را قرن‌ها عقب‌تر خواهد برد.

اشتراکات و تشابهات بایزید بسطامی و شیخ ابوالحسن خرقانی

بایزید بسطامی از مردم بسطام (۲۶۱ق- ۱۸۸ق)، صوفی مشهور سده سوم هجری است و از زندگی شخصی او اطلاع چندانی در دست نیست؛ ولی درباره اهمیت و جایگاه بلندش در مکتب عرفان، همین بس که جنید بغدادی می‌گوید: «ابویزیدُ مِنَّا بِمَنْزِلَةِ جَبْرِیْلِ مِنَ الْمَلَائِكَةِ»؛ ابویزید اندر میان ما چون جبرئیل است از فرشتگان» (هجویری، ۱۳۸۴: ۱۶۲). شیخ ابوالحسن خرقانی (۴۲۵ق- ۳۵۲ق) نیز از صوفی مشربان و آزادمردان مکتب عرفان و تصوف است.

این دو عارف برجسته وجوه اشتراک بسیاری دارند و این اشتراکات تا آنجاست که آن دو را «عارفان دوقلوی خراسان» خوانده‌اند (تورتل، ۱۳۸۶: ۱۴). برخی تذکرها انتساب خرقانی در تصوف و تربیت معنوی وی را به بایزید بسطامی می‌دانند (جامی، ۱۳۷۳: ۳۰۳). در زبان ناب صوفیانه آنان نیز تشابهاتی وجود دارد و به گفته برخی از پژوهشگران، زبان شیخ خرقان از لطافت و تازگی شگفت‌آوری برخوردار است و در این ویژگی «هیچ کس به پای او نرسد، مگر بایزید بسطامی» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۳: ۸۲). جغرافیای محل زندگی، زبان و لهجه خاص ناحیه قومس نیز از دیگر نقاط اشتراک این دو عارف است (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۴: ۷۸).

درک لحظات و قلمروهای شهودی عارفان برای خواننده آثار آنان به دلیل شخصی بودن این حالات، ممکن نیست. از سوی دیگر در امر پژوهش به ناچار با غور در سخنان و تجارب ثبت و ضبط شده آنان امکان نزدیک شدن به این قلمروها وجود دارد. بنابراین از آنجاکه این دو عارف نامور نیز «فراتر از حد نوشتن بوده‌اند» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۲: ۲۸۰) و خود دست به نگارش نزدند و اثری تصنیف نکردند، چنان که حتی درباره بایزید گفته‌اند: «اگر قال بایزید نبود ما امروز دسترسی به حال او نداشتیم» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۲: ۸۷)، برای بررسی ویژگی‌های سوررئالیستی در آثار آن دو ناگزیر باید به کتبی که به ثبت اقوال و احوال آنان اختصاص دارد، رجوع کرد.

۱. نمود مؤلفه‌های سوررئالیسم در احوال و اقوال بایزید و خرقانی

در مکتب سوررئالیسم راه‌های شناخت ناخودآگاه ذهنی و درک واقعیت برتر متعدد است. عرفان اسلامی نیز در پی آفرینش دنیایی است که در آن باید از قید و بند ظواهر گریخت تا به درک واقعیتی و رای این دنیای مادی نایل شد. هر دو مکتب «به دنبال نوعی ذهنیت مطلق می‌گردند. هر دو می‌خواهند در نوعی کمال فیزیکی، گونه‌ای کمال غیرعینی و اوج غیرقابل لمس معنوی و روحی

غرق شوند» (براهنی، ۱۳۸۰، ج ۱: ۱۸۲-۱۸۱). سوررئالیسم برای نیل به این هدف، هفت اصل را تعریف می‌کند که می‌توان نمودهایی از آن‌ها را در اندیشه‌های عرفانی بایزید بسطامی و ابوالحسن خرقانی یافت. این اصول عبارت‌اند از: تصادف عینی، نگارش خودکار، امر شگفت و جادو، خواب و رویا، جنون و دیوانگی، هزل و طنز و اشیای سوررئالیستی.

۱.۱. تصادف عینی

بنژامن پره (Benjamin Peret) (۱۹۵۹م - ۱۸۹۹م)، یکی از هنرمندان بنام سوررئالیسم در سلول زندان، روی یکی از پنجره‌هایی که به آن‌ها رنگ آبی مالیده بودند، طرح عدد ۲۲ را کشف می‌کند و آزادی خود را در روز بیست و دوم ماه، مرتبط با این کشف می‌داند (سیدحسینی، ۱۳۸۹، ج ۲: ۸۴۹). اتفاقی که شاید آن را با هیچ‌یک از معیارهای علمی و عقلانی نتوان توجیه کرد؛ اما تنها در فضای سوررئال است که این حوادث قابل قبول و اقتناع‌کننده می‌شوند. هنرمند سوررئالیست به این‌گونه وقایع، «تصادف عینی» می‌گوید که آنچه در ذهن دارد به ظهور بیرونی می‌رسد. تصادف عینی در حقیقت، «بی‌منطقی امر واقع، پیرامون مجموعه‌ای از پدیده‌هاست که حضور امر خارق عادت در زندگی روزمره را مجسم می‌کند» (سعید، ۱۳۸۰: ۱۲۵). در دنیای عرفان و زندگی عرفا و متصوفه نیز چنین وقایعی از گونه تجلیات و اشراق‌های درونی، بسیار رخ می‌دهد.

عارفانی چون بایزید و خرقانی در جریان‌شناسی عرفان اسلامی نمایندگان برجسته عرفان خالص‌اند (فولادی، ۱۳۸۹: ۳۷)، پس دور از انتظار نیست که نفس ناطقه آنان یکپارچه روحانیت محض شود و هر چه در ذهن آنان می‌گذرد در دنیای خارج به وقوع بپیوندد، زیرا در چنین حالتی عارف به نقطه‌ای می‌رسد که «خودبه‌خود قوه هوش و بصیرتش نیرو می‌گیرد و حقایق مکتوم و اسرار غیب بر وی آشکار خواهد شد» (همایی، ۱۳۷۶، ج ۱: ۳۰۱). چنان‌که در *تذکرة الاولیای عطار* درباره مقام بایزید آمده است: «هر چه در خاطر او گذشتی، در حال پیش او ظاهر شدی» (عطار، ۱۳۶۶: ۱۶۸). جلوه‌های این حالت که منطبق با تصادف عینی سوررئالیستی است، در بسیاری از روایات و حکایات نقل شده از بایزید مشاهده می‌شود.

شنیدم که می‌گفتند یک شب چراغ افروختند و بایزید را از روشنی آن چراغ وحشت و تاریکی به دل می‌آمد. قوم را گفت تا جست‌وجو کنند. گفتند قاروره‌ای به عاریت

گرفته بودیم تا یک بار روغن چراغ بدان آوریم، و این کار دو بار شد (سهلگی، ۱۳۸۴: ۱۵۵-۱۵۴).

لطافت روحی و صفای معنوی بایزید وجود عاملی کدرت‌زا را در سرای خود احساس می‌کند و در نتیجه جست‌وجوی اهل خانه همین ذهنیت او به عینیت بدل می‌گردد. خبر دادن بایزید از مرگ خود نیز گونه‌ای دیگر از عینی شدن ذهنیت اوست. چنان که در گزارش احوال وی روایت شده است که به شاگردش، عبدالله پونابادی که به دیدار او آمده بود، گفت:

مرو تا نماز جنازه را بگزارای و آن مرد نمی‌دانست که کدام جنازه را در نظر دارد، اما همین قدر می‌دانست که بایزید راست می‌گوید و از سر حرمت خواستار دانستن آن نشد. چون بامداد برآمد، آن جنازه، جنازه بایزید بود، رضی الله عنه (سهلگی، ۱۳۸۴: ۱۱۶).

به عبارت کلی‌تر، اشراف بر ضمائر و خواطر و پیش‌گویی رویدادی که هنوز به وقوع نپیوسته نیز نمونه‌ای از نمود تصادف عینی و ذهنی سورئالیستی است که در اقوال و حکایات بایزید، به فراوانی یافت می‌شود، تا آنجا که باید آن را جزء مهم‌ترین و پربسامدترین ویژگی‌های فراواقع‌گرایی در ذهن و زبان او قلمداد کرد. نمونه زیر این ویژگی را در زبان بایزید به‌خوبی نشان می‌دهد:

حکایت کرد که بایزید بسطامی، در آغاز کارش، آهنگ دیدار مردی از قوم کرد و هفتصد فرسنگ راه پیمود. چون به او رسید، او را فریه یافت. از رفتن نزد او پشیمان شد. مرد بر این اندیشه بایزید اشراف یافت. گفت: ای بایزید! هفتصد فرسنگ راه پیمودن خویش را تباه مکن، این فریبه من از شادی به اوست (سهلگی، ۱۳۸۴: ۳۱۸).

از نمونه‌های دیگری که می‌توان آن را از مصادیق و زیرمجموعه‌های این اصل سورئالیستی در متون عرفانی دانست، اجابت شدن دعای بزرگ‌مردی عارف درباره دیگران است. همچون دعایی که بایزید در حق همسایه محضرت مجوسی خود می‌کند تا با ایمان از دنیا برود:

... بایزید ساعتی درنگ کرد و برخاست تا برود. به میانه سرای که رسید نگاهش را به آسمان افکند چنان که گویی از خدا درباره آن مجوسی چیزی می‌خواهد. چون به دهلیز سرای رسید، یکی از فرزندان آن مجوسی به دنبال او آمد و می‌گفت پدرم می‌گوید تو را به خدا سوگند که تا نرفته‌ام مرو. پس بایزید نرفت. پس آن مجوسی

گفت ای بایزید، اسلام بر من عرضه کن. بایزید اسلام بر او عرضه کرد و او مسلمان شد و درگذشت. پس بایزید به کار دفن و کفن او پرداخت (سهلگی، ۱۳۸۴: ۱۹۷).

با جست‌وجو در اقوال و روایات شیخ ابوالحسن خرقانی تنها دو مورد از این نوع روایات یافت شد که قابل تطبیق با این فن سوررنالیستی است. حکایت زیر یکی از آن موارد نادر است:

پسری به جایی فرستاد، دزدان در آمدند و هرچه داشت از رخت و کاله جمله را بردند. پسر برهنه در آمد به نزدیک شیخ. زن شیخ به نزدیک شیخ آمد که: ای پسر یکی پسر را کشتند در مسجد، و این را غارت کردند، نه از آن دانستی و نه ازین، و آن‌گاه سخن از ملک و ملکوت گویی با مردمان؟ شیخ گفت: ای امه‌الله، غضب مکن، امشب کاله‌ها بیارند. گفت: این مال‌خولیاست که دزدان چیزی باز آرند. چون مردمان بختند. کسی در خادم بکوفت و گفت: رخت‌های پسر خواجه آوردم، مگر مصلی، که آن را به کسی داده بودیم (خرقانی، ۱۳۶۳: ۹۸).

اندک شماری این نمونه‌ها نقطه‌ای تاریک در روحانیت شیخ خرقان نیست، بلکه این مورد از نظر مطالعه و مقایسه اصول سوررنالیستی در اندیشه و گفتار وی در قیاس با بایزید یکی از نقاط تمایز به‌شمار می‌آید. هرچند که علت آن نیز می‌تواند بررسی شود که بی‌تردید مربوط به تفاوت‌های فرعی در جهان‌بینی و در نتیجه، زبان عارفانه آنان است.

۲.۱. نگارش خودکار

سوررنالیسم رها کردن ذهن و به دنبال آن، شکستن و گذشتن از مرزهای عادت‌شده را برای کشف فراواقعیت پیشنهاد می‌کند. آن‌ها معتقدند باید «بدون موضوع پیش‌بینی شده، بدون نظارت منطق، زیبایی‌شناسی یا اخلاق بنویسیم. بگذاریم آنچه در درون ما می‌خواهد به زبان تبدیل شود، ولی سانسور آگاه ما از آن جلوگیری می‌کند، بیرون بریزد» (سیدحسینی، ۱۳۸۹، ج ۲: ۹۰۱). در جهان سوررنالیست‌ها هیچ‌چیز در حیطه محال و غیرممکن جای نمی‌گیرد و هر امری ممکن است، رخ دهد و یا بر زبان بیاید. از نظر آنان زبان «رودخانه‌ای است که از ناخودآگاه بیرون می‌آید» (فتوحی، ۱۳۹۳: ۳۲۳).

بایزید و خرقانی نیز در زندگی سراسر شهود و اشراق خود لحظاتی ناب و غیرقابل توصیف دارند و در آن حالات، سخنانی هنجارشکنانه از ضمیر بر زبان می‌رانند که با آنچه در حالت

هوشیاری بیان می‌شود، متفاوت است، زیرا «در وقت هشیاری، زبان قائل بود و دل مستمع و اکنون در وقت بی‌خویشی، دل قائل است و زبان مستمع» (مجبتی، ۱۳۸۸، ج ۲: ۱۰۱۵). این سخنان را در گفتار و مصطلحات صوفیان، «شطح» می‌گویند.

ابونصر سراج، نخستین بار شطح را چنین تعریف می‌کند: «فَالشَّطْحُ: لَفْظَةٌ مَأخُوذَةٌ مِنَ الْحَرَكَةِ؛ لِأَنَّهَا حَرَكَةٌ أُسْرَارُ الْوَالِدِينَ إِذَا قَوِيَ وَجُدْهُمْ» (سراج، ۱۹۶۰: ۴۵۳)؛ در تعریفی دیگر، شطح، «سخنانی است که در حال وجد و بی‌خودی از اهل معرفت صادر گردد و شنیدن آن بر ارباب ظاهر، سخت دشوار آید و بدگمانی و انکار را سبب شود» (سجادی، ۱۳۷۸: ۵۰۵). محققان به دلیل شباهت ویژه، تجربه نگارش خودکار سوررئالیست‌ها را همسنگ شطحیات صوفیان دانسته‌اند (سعید، ۱۳۸۰: ۱۲۷-۱۵۰). صوفیان در آن حالات ویژه روحانی متنی نمی‌نگاشتند، اما همین بر زبان راندن این الفاظ و اصطلاحات قابل انطباق با خودکاری‌های ذهن سوررئالیست است. این اصل در مکتب سوررئالیسم مانند شطحیات در زبان عرفان چنان با اهمیت است که پژوهنده‌ای می‌گوید: «انسان و سوسه می‌شود که سوررئالیسم را مترادف نگارش خودکار بگیرد» (بیگزبی، ۱۳۷۵: ۸۲).

تأثیر شطحیات صوفیه در دو قلمروی هنری مورد بررسی قرار می‌گیرد: یکی انتخاب بیان نقیضی (oxymoron) و پارادوکسی و دیگری شکستن عادت‌های زبانی (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۲: ۹۳). سوررئالیست‌ها معتقدند «تصویر سوررئال موجب شکوفایی زبان می‌شود، زبان را به چشمه‌ای بدل می‌کند که می‌جوشد و کار حواس را مختل می‌نماید، مرزهای عادت را درهم می‌شکند و به خیال، آزادی می‌بخشد» (فتوحی، ۱۳۹۳: ۳۱۷). همین ویژگی را می‌توان به اصل نگارش خودکار و تراوشات ناخودآگاه سوررئالیست از ذهن به زبان نیز تعمیم داد. بنابراین، عارف و سوررئالیست چون در هنگام بر زبان راندن شطح و خودکاری‌های اندیشه از سیطره عقل و کلام منطقی خارج‌اند، در بیانشان هم تناقض دیده می‌شود و هم گذر از عادات مألوف زبانی قابل توجه است. بی‌تردید عارفان شطح‌گو، زبان را در خدمت بیان الهامات و سرریزهای عاطفی و درونی خود قرار داده‌اند و «گفتارها و زندگی‌نامه‌هایشان سرشار است از عادت‌ستیزی و در آموزش‌های عرفانی ایشان مهم‌ترین نقطه، شکستن این عادت‌ها است» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۲: ۹۰).

بایزید بسطامی و ابوالحسن خرقانی نیز جزء مشایخ خراسان‌اند و اربابان شطح به‌شمار می‌روند که از من خویش و از تجربه شخصی خود سخن می‌گویند (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۲: ۴۰۵). از آنجاکه در

تاریخ تصوف، بایزید را به عنوان بنیان‌گذار مکتب طیفوریّه می‌شناسند و طریق او را غلبه و سکر می‌دانند (هجوری، ۱۳۸۴: ۲۷۸) و پیروان این مکتب نیز به شطحیات پرشور شهرت دارند، سخنان هنجارشکن فراوانی در کلام او دیده می‌شود که حاصل بیان حالات غلبه سرّ حق و جذبّه او بوده و بر زبانش جاری شده است. چنان که جنید می‌گوید:

برخی از سخنان بایزید به جهت قوّت و عمق و معنای ژرفی که دارد باید از دریای وجود منحصر به فرد و یگانه او به دست آمده باشد (سراج، ۱۹۶۰: ۴۵۸).

معراج‌نامه بایزید هم خود قسمتی از شطحیات برجسته و گفتارهای در حال بی‌خویشی او به‌شمار می‌رود (زرین‌کوب، ۱۳۶۷: ۴۳).

شیخ خرقان نیز در لحظات شهودی خود تجربیاتی عرفانی دارد که او را به شطح‌گویی می‌کشاند و «در میان اقوال شیخ ابوالحسن خرقانی طامات و شطحیات صوفیانه فراوانی آمده است» (مینوی، ۱۳۷۲: ۶). وی مانند نیای معنوی خود، بایزید، به بی‌اعتدالی و ناخویشتن‌داری در گفتار مشهور است (تورتل، ۱۳۸۶: ۲۴). بایزید و خرقانی نیز هر یک، صاحب یکی از چهار شطح معروف تاریخ عرفان اسلامی هستند.^۲ شطح‌های معروف بایزید و خرقانی «سبحانی ماعظم شأنی» و «الصوفی غیر مخلوق» بوده که ناشی از فنای آنان در معشوق ازلی است، ولی از دیدگاه اصحاب شریعت، عرف‌ستیز و غیرمنطقی جلوه کرده است. این اظهارات سخنانی بی‌پروا هستند که از چارچوب قواعد و آداب مرسوم بیرون‌اند و این عارفان در زمان بیان آن‌ها، حصار محدود عقل را شکسته و زبان را از قید عرف و منطق رها کرده‌اند.

مردی بر بایزید خرده گرفت و گفت تو را به زهد و عبادت می‌شناسند و من در تو عبادت چندانی نمی‌بینم. بایزید به هیجان آمد و گفت: زهد و عبادت و معرفت از من سرچشمه گرفته است (سهلگی، ۱۳۸۴: ۸۵۳).

همچنین در حال غلبه سکر و بی‌خویشی برای دوزخیان از خداوند می‌خواهد:

خواهم که قیامت برخیزد تا خیمه خویش بر در دوزخ زنم. یکی از ما از او پرسید از بهر چه، ای بایزید! گفت: دانم که دوزخ چون مرا بیند سرد شود و من رحمتی باشم خلق را (سهلگی، ۱۳۸۴: ۲۴۶).

از نمونه‌های برجسته شطح‌گویی خرقانی نیز ماجرای کشتی گرفتن او با خداست:

سحرگاهی بیرون رفتم، حق پیش من باز آمد، با من مصارعت کرد، من با او مصارعت کردم. در مصارعت باز با او مصارعت کردم تا مرا بیفکنند (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۴: ۵۶).

از دیگر اظهارات ناشی از تلاطمات روحی او این عبارت است:

در اندرون پوست من دریایست که هر وقت که باد برآید، از این دریا میغ سر برکند
از عرش تا تری باران بارد (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۴: ۱۵۹).

این شواهد به روشنی نشان می‌دهد که شطحیات عارفان قرابتی ویژه با نگارش خودکار آثار سوررئالیستی دارد. هم تناقض و هم شکستن عادات مألوف در آن دیده می‌شود. وقتی بایزید می‌گوید: «گرد بیت‌الله الحرام طواف می‌کردم چون به او رسیدم دیدم که خانه بر گرد من در طواف است» (سهلگی، ۱۳۸۴: ۱۴۰)، تصویری شگفت‌آور و متناقض به نمایش می‌گذارد که مشابه تصاویر سورئالی مورد نظر هنرمندان مکتب سوررئالیسم است. نکته‌حائز اهمیت اینکه در نگارش خودکار سوررئالیسم، فرد در عین هوشیاری تلاش می‌کند خود را در حالتی قرار دهد که از زیر لگام خودآگاه رها شود ولی در شطح‌گویی صوفیان تلاشی چنین جهت‌یافته از سوی آنان مطرح نیست. در زبان عرفا و متصوفه «اظهارات بعضاً متهورانه‌ای که در غیبت تمایزات عقلانی ظاهر می‌شوند، حاکی از بهت، حیرت و شگفتی باطنی هستند» (چیتیک، ۱۳۸۹: ۷۵) و آنان بدون کاربرد روش‌های مادی از مرز خودآگاهی به ناخودآگاهی وارد می‌شوند.

۱.۳. امر شگفت و جادو

مهم‌ترین ویژگی تصاویر سوررئالی خلاف عادت بودن آن است که از این راه سعی در افزایش درک انسان از واقعیت دارد. در قلمرو سوررئالیته «عجیب‌ترین حوادث، طبیعی جلوه می‌کند. ذهن نقاد از کار می‌ماند، اجبارها از میان می‌رود» (سیدحسینی، ۱۳۸۹، ج ۲: ۸۲۳). عرفان را نیز به سبب وجود تصاویر اعجاب‌آور بسیار در آن «باید مکتب خلاف‌آمد خواند» (فولادی، ۱۳۸۹: ۲۵۳)؛ «حکایات کرامات اولیا بیشترین نمونه‌های خلاف‌آمد را در زبان عرفان پیش روی ما می‌گذارند» (فولادی، ۱۳۸۹: ۲۵۵). در کرامات با حوادثی روبرو می‌شویم که برای پذیرش آن باید از عنیت فراتر رفت؛ اصل شگفت و جادوی سوررئالیستی نیز بی‌شبهت به ویژگی کرامات صوفیانه نیست و «اشاره دارد

به اینکه در هر فردی آستانه‌ای میان خودآگاهی و ناخودآگاهی است. کافی است فرد از آن عبور کند تا واقعیتی غنی‌تر و فراخ‌تر را ببیند» (سعید، ۱۳۸۰: ۵۴ و ۵۵).

شگفتی‌آفرینی و حیرت‌زایی از اصول جمال‌شناسی سوررنالیسم است (بیگزبی، ۱۳۷۵: ۱۴۵). کرامات صوفی نیز زیبایی‌آفرین و شگفتی‌آورند. آنجا که مردی بایزید را در طبرستان و در هوا در طیران می‌بیند و متحیر از بایزید درباره حقیقت این ماجرا می‌پرسد:

یکی گفت ای بایزید، مردی به طبرستان درگذشت و مردمان بر جنازه او حاضر آمدند. تو را با خضر^(ع) در آنجا دیدم که دست در گردن خضر داشتی و خضر دست در گردن تو و چون مردمان از جنازه برگشتند تو را در هوا دیدم. بایزید گفت: چنین بود (سهلگی، ۱۳۸۴: ۲۴۳)

مخاطب صحنه‌ای را می‌بیند که زیبا و شگفت‌انگیز است و نیز در جایی دیگر که ابوموسی گفت:

بایزید روز آدینه در برابر منبر بود در زمانی که خطیب بر منبر رفته بود و خطبه می‌کرد. چون بدین آیت رسید که: «وَ مَاقَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ» [انعام: ۹۱] و بایزید شنید، خون از میان چشمانش بیرون زد و بر منبر چکید (سهلگی، ۱۳۸۴: ۲۳۹).

امری شگفت رخ می‌دهد.

در بیان احوال شیخ خرقان نیز وقتی هوا در دست وی تبدیل به شفشه [شمش] زر می‌شود: «گفت از آن کار، دست بازنگرفتم تا چنان ندیدم که دست به هوا فراز کردم هوا در دست من شفشه زر گشت» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۴: ۱۵۷) و یا آن‌گاه که از طاس، ماهی زنده بیرون می‌آورد:

یک روز شیخ المشایخ پیش شیخ آمد، طاسی پر آب در پیش شیخ نهاده بود، شیخ المشایخ دست در طاس کرد و ماهی زنده بیرون آورد و گفت: از آب ماهی نمودن سهل باشد، از آتش باید نمود (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۴: ۱۳۹).

در اصطلاح عرفان، کراماتی صادر شده است که می‌توان آن را معادل امر شگفت و جادوی سوررنالیست‌ها دانست.

در کرامات، خواننده با فضایی فراواقعی روبرو می‌شود که همچون مخاطب اثری سوررنالیستی در عین مشاهده زیبایی، تحیر او نیز برانگیخته می‌شود. تصور مکتب عرفان و تصوف بدون وجود چنین تصاویری شگفت و سوررنال عملاً غیرممکن است؛ زیرا آثار عرفانی لبریز از جلوه‌هایی

فراواقعی است. به تعبیر دیگر «در مطالعه متون عرفانی، مانند ماهی که در آب نفس می کشد، ما در فضای کرامات نفس می کشیم» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۲: ۳۱۵). به عبارت دیگر غرابت چنین متونی خواننده را به لذت شگفت زدگی می رساند و او با فضایی ناآشنا و خلاف انتظار روبه‌رو می شود که نتیجه آن حیرت و تأمل است (پورنامداریان، ۱۳۸۰: ۲۶۹).

نقل است که روزی یکی درآمد و از حیا مسئله‌ای از وی [بایزید بسطامی] پرسید. شیخ جواب آن مسئله گفت. درویش آب گشت. مریدی درآمد، آبی زرد دید ایستاده. گفت: یا شیخ این چیست؟ گفت: یکی از در درآمد و سوالی از حیا کرد و من جواب دادم. طاقت نداشت چنین آب شد از شرم! (عطار، ۱۳۶۶: ۱۸۰).

به راستی چه مضمونی شگفت‌تر، متعالی‌تر و فراواقعی‌تر می تواند چنین تصویری زیبا و اعجاب برانگیز بیافریند؟ و یا در مورد این قول بایزید که گفت: «از بایزیدی بیرون آمدم، چون مار از پوست» (عطار، ۱۳۶۶: ۱۸۹)^۳، چه صحنه‌ای بهتر از آن می تواند توجه مخاطب قرار بگیرد و تحیر وی را برانگیزد؟

۴.۱. خواب و رؤیا

روح انسان در حالت خواب از عالم اجبارها و مصلحت‌بینی‌ها فاصله می گیرد و به عالم پر راز و رمز رؤیا قدم می گذارد. هر فرد در زندگی خود بارها این پدیده ماورایی را تجربه کرده و خواب و رؤیا برای ما گاه تعبیری از یک حقیقت است، اما «رؤیای حقیقی به هنگام خواب واقع می شود و نمی تواند شکل بگیرد و تداوم یابد مگر به یمن وجود خواب» (اپلی، ۱۳۷۱: ۱۵). اهمیت و اصالت دادن به خواب و رؤیا ویژگی مهم دیگری است که در منابع مختلف برای جنبش سوررئالیسم مطرح می شود. اهمیت تخیل و رؤیا در این مکتب از این جهت است که می خواهد انسان، اسرار درونی خویش را که آگاهانه در ژرفنای ذهن خود پنهان کرده است، بی‌پروا آشکار کند و با حقیقتی ورای حقیقت فعلی جهان روبه‌رو شود.

سوررئالیست‌ها برای حل مسائل پیچیده زندگی هر فرد از رؤیاهای او کمک می گیرند؛ زیرا در عالم رؤیا عجیب‌ترین حوادث، تصورات و اشکال در ذهن تداعی می شود، بدون اینکه امکان عقل و منطق محدودیتی برای آن ایجاد کند (پرهام، ۱۳۶۰: ۱۳۳-۱۲۷). آن‌ها معتقدند خواب و رؤیا «زبان ذهن ناخودآگاه به‌شمار می آید» (آل‌احمد، ۱۳۷۷: ۱۲۸) و تعبیر آن شاهراه فهم و درک ضمیر

ناخودآگاه و در نتیجه مهم‌ترین انگیزه‌های رفتار طبیعی و یا غیرطبیعی انسان است (فروم، ۱۳۶۸: ۳۲). بنابراین، با درک زبان رؤیا می‌توان به نهان‌خانه ذهن انسان راه برد؛ زیرا ذهن در خواب و رؤیا نیز همچون بیداری در حال تجربه و تکاپوست. در بیانیه اول سوررنالیسم آمده است که: حکایت می‌کنند که سن‌پل‌رو یکی از هنرمندان صاحب‌نام سوررنالیسم پیش از خواب، نوشته‌ای بر در اتاق خوابش می‌آویخت با این مضمون که «شاعر در حال کار است!» (Breton, 1969: 14).

سوررنالیسم رؤیا را ابزاری برای کشف حقایق درونی فرد می‌داند، زیرا این حقایق در آن هنگام بدون تسلط اندیشه، مجال بروز می‌یابند. در مکتب عرفان نیز خواب و رؤیای مردان حق بسیار مورد توجه است و بسیاری از زوایای شخصیتی و تفکرات عرفانی عرفا و متصوفه در آن بازتاب می‌یابد. بنابراین در هر دو مکتب، خواب و رؤیا از اعتباری والا برخوردار است. در دیدگاه عرفا «روح انسانی در خواب موقتاً از علایق مادی آزاد می‌شود؛ خودبه‌خود حالت صفا و نورانیت ذاتی او بروز می‌کند و جنبه ارتباط او با عالم مجردات یا فرشتگان آسمانی و ملائکه مقرب قوت می‌گیرد» (همایی، ۱۳۷۶، ج ۱: ۳۰۳ و ۳۰۴). چنان‌که در احوال و اقوال بایزید و خرقانی عالم اعجاب‌برانگیز خواب و رؤیا برای اتصال و گفت‌وگوی آنان با خدا و همچنین بیان تجربه‌های ویژه عرفانی که شاید ریشه در ناخودآگاه آنان دارد، کاربردی خاص می‌یابد. شواهد زیر نمونه‌هایی از این کاربرد است:

از بایزید بسطامی شنیدم (قلّس الله روحه) که می‌گفت: ربّ العزّه را در خواب دیدم و گفتم راه به تو چگونه است؟ گفت: اترک نفسک و تعال (سهلگی، ۱۳۸۴: ۱۴۲).

و یا:

بایزید گفت: روح مرا به آسمان‌ها بردند. ملکوت را بردیدم و بر روح هیچ پیامبری نگذشتم مگر اینکه برو سلام کردم و بدو سلام رساندم جز روح محمد (ص) که در پیرامون او هزار حجاب از نور بود که نزدیک بود در نخستین نگاه مرا بسوزاند (سهلگی، ۱۳۸۴: ۱۸۶).

همچنین درباره او نقل شده است که می‌گفت:

شب‌ی از شب‌ها دل خویش را جستم و نیافتم. در سحرگاهان شنیدم که گوینده‌ای می‌گفت آنک، دلت آنجاست! جز ما را می‌طلبی؟ (سهلگی، ۱۳۸۴: ۲۵۴).

در احوال و حکایات شیخ خرقان نیز بسیاری از وقایع در خواب و رؤیا بر او تجلی کرده و روایت شده:

یک شب حق را به خواب دید گفتم: الهی شصت سال است تا در امید دوستی تو می‌گذارم و در شوق تو می‌باشم. حق تعالی گفت: تو به سالی شصت طلب کرده‌ای ما در ازل‌الآزال بی‌علتی در قدم دعوی دوستی کرده‌ایم تو را (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۴: ۲۲۹).

و باز هم در روایتی دیگر، تجربیات روحانی خود در عالم رؤیا و گفت‌و شنود با خداوند را بدین گونه نقل می‌کند:

گفتم: خداوند ما را قدمی داد که به یک قدم از عرش به تری شدم و از تری به عرش باز آمدم، پس بدانستم که هیچ جای نرفته‌ام، خداوند ندا کرد که: بنده من آن کس که قدم او چنین بود، او کجا رسیده بود؟ من نیز گفتم: درازا سفره که ماییم و کوتاهها سفره که ماییم! چندانک می‌رویم نه منزل پدید است نه پایان (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۴: ۱۵۴).

گستاخانه سخن گفتن و من و تو کردن‌های مشهور خرقانی با خدا^۴ نیز در عالم شگفت و ملکوتی رؤیاهای او رخ می‌دهد و شاید نشانه‌ای از هیبت و ترس و لرز ابوالحسن از خداوند باشد که در خواب و رؤیا بی‌هیچ هراسی مجال بروز یافته است. چنان که می‌گوید: «الهی! بوالحسن در ولایت تو نیاید که مکر تو بسیار است» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۴: ۲۸۲). به عنوان مثال، در جایی با خداوند با این لحن من و تو می‌کند:

حق گفت: بنده من! همه چیز به تو دهم آقا خداوندی. گفتم: خداوندی نیز به بوالحسن دهمی هم نخواهد. و این دادن و دهم از میان برگیر که این بیکارگان گویند (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۴: ۲۹۰).

معراج‌نامه بایزید هم شرح تجربه‌ای عرفانی و درعین حال شخصی است که زیربنای پذیرش آن ارج نهادن به خواب و رؤیاست:

بایزید گفت: در رؤیا چنان دیدم که گویی مرا به آسمان‌ها بردند. چون به آسمان اول (آسمان دنیا) رسیدم مرغی سبز دیدم که یکی از بال‌های خویش را بگسترده و مرا بر

آن بال خویش نهاد و پرواز کرد تا مرا به نهایت صف‌های فرشتگان برد، و آنان در حال قیام بودند و سوزان (سهلگی، ۱۳۸۴: ۳۲۶).

نکته قابل ذکر در واقعه‌هایی که در خواب و رؤیا بر این دو عارف مکشوف می‌شود، مرز باریک آن‌ها با سطح‌گویی‌های آنان است که بسیار درهم آمیخته شده و ساختاری مشابه یکدیگر یافته‌اند. همچنین کاربرد متفاوت خواب و رؤیا در دو مکتب نیز نکته‌ای شایسته یادآوری است چنان‌که این دو عارف به آن نگاهی متفاوتی و ماورایی دارند که محل بسیاری از تجلیات ویژه خداوند است، درحالی‌که «سوررئالیسم تصوفی مشرکانه و بی‌اعتقاد به خداست» (سعید، ۱۳۸۰: ۲۲) و با دیدی انسان‌گرایانه از شرح و تفسیر آن برای شناخت ضمیر ناخودآگاه انسان استفاده می‌کند. راه‌های ورود به خواب و رؤیا نیز در نگاه عرفان و سوررئالیسم متفاوت است. سوررئالیسم به پیروی از فروید از روش‌های مصنوعی همچون هیپنوتیزم و خواب مصنوعی برای به خواب رفتن بهره می‌برد درحالی‌که عرفا با توفیق الهی در تزکیه نفس و دوری از محرّمات به عالم مکاشفه و رؤیا نائل شده‌اند.

۱.۵. جنون و دیوانگی

سوررئالیست‌ها عقل را قادر به درک همه حقایق نمی‌دانند. بنابراین، با اتکای به قدرت شهود با هرگونه عقلانی کردن هنر؛ یعنی برتری دادن به عناصر عقلی در برابر عناصر تخیلی مخالف‌اند و رؤیا، تخیل و دیوانگی جایگاه ارزشمندی در سوررئالیسم پیدا می‌کند (ثروت، ۱۳۸۵: ۲۵۲). از نظر سوررئالیست‌ها جنون، همچون خواب و رؤیا یکی از راه‌های شناخت ناخودآگاه است؛ زیرا «در دنیای دیوانگان تخیل حاکم مطلق العنان است» (سیدحسینی، ۱۳۸۹، ج: ۲، ۸۴۱) و آنان افرادی هستند که به عالم خشک عقلانیت پشت پا زده و روح خود را آزاد کرده‌اند، بنابراین در ورای ظاهر آشفتۀ مجانبین می‌توان ناخودآگاه آنان را دید.

مکتب عرفان نیز همواره از ناتوانی عقل سوداندیش سخن به میان آورده و تنها راه رسیدن به معرفت ناب را رسیدن به عالم روحانی دل و کشف و شهود از راه ریاضت و دوری از فرمان‌های نفس اماره می‌شناسد. اگرچه اذعان دارد که تحقق این مهم جز به الطاف و توفیق خداوندی ممکن نیست:

گفت: علما گویند: خدای را به دلیل عقل نباید دانست و این خود به ذات خود ناینیست، به خدای، راه ندانست مگر به خدای، به خرد او را چون توان دانست؟ از خلقان بسیاری که اهل خرد بودند به آفریده درهمی گشتند، من ایشان را دست گرفتم از آفریده ببردم، راه به خدای‌ها نمودم، و اینجا که منم خرد اینجا نتواند آمد (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۴: ۱۶۶).

بدون شک یکی از شیوه‌های ارزشمند عرفا در گسترش مفاهیم والای عرفانی توجه به کارکرد جنون و بی‌اعتنایی به ادعاهای بی‌اساس عقل معاش‌اندیش بوده است. در آثار عرفانی نمونه‌های فراوانی وجود دارد که در آن‌ها عارف به تمجید دیوانگی می‌پردازد؛ چنان‌که در احوالات بایزید جنون بهترین راه برای دریدن حجاب‌های نفسانی خوانده شده است. مردی از اهالی بسطام از بایزید در این مورد چاره‌جویی می‌کند و او در پاسخ چنین می‌گوید:

هم‌کنون نزد سلمانی رو و سر و ریش خویش را بتراش و این جامه که بر تن داری به درآور و گلیمی بر خویش افکن و توبره‌ای درگردن خویش آویز و آن را پر از گردو کن و کودکان را برگرد خویش گرد کن و با بلندترین صدای خویش آواز در ده که ای کودکان هرکس به من یک پس‌گردنی زند، گردویی بدو خواهم داد. و بدان بازار، که تو مهتر آن‌جایی، درآی تا همه آن‌ها که تو را می‌شناسند بدین منظر ببینند... (سهلگی، ۱۳۸۴: ۱۸۹).

و یا گاه عارف خود را دیوانه نامیده است؛ همان‌گونه که خرقانی خود را سال‌هاست مجنون عشق الهی می‌داند:

«گفت: از خدای عجب بمانده‌ام چندین سال خرد از من برده بود و مرا خردمند می‌نمود» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۴: ۱۷۰).

نمونه‌های فراوان تری نیز وجود دارد که برخی عارف را دیوانه خوانده‌اند؛ چنان‌که شیخ خرقانی می‌گوید اگر آنچه از لطف خداوند می‌داند بر زبان آورد مردم او را دیوانه خواهند خواند:

گفت: خدای تعالی دوستان خویش را در مقامی دارد که آنجا حله مخلوق نبود، و بوالحسن بدین سخن صادق است، اگر من از لطف او سخن گویم خلق مرا دیوانه خوانند (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۴: ۱۶۲).

به نظر می‌رسد این دو عارف نیز همچون دیگر عرفا،^۵ شوریده معشوق ازلی بوده‌اند و این فن سوررئالیستی در گفتار و کردارشان نمود دارد؛ ولی برخلاف سوررئالیسم کارکرد جنون در زبان آنان بیش از هر چیز مجالی برای تقرب بیشتر به خداوند و مجوزی در بیان سخنانی عرف‌گریز است

۱.۶. هزل و طنز

شوخی و طنز ابزاری است برای بیان آنچه امکان طرح آن به‌طور آشکار و مستقیم وجود نداشته و به دلایل فردی یا اجتماعی در زوایای ذهن پنهان شده است. طنز سوررئالیسم نیز «نوعی بی‌علاقگی به دنیای خارجی و فاصله گرفتن با آن به منظور نفی دنیای واقعی» است (داد، ۱۳۷۸: ۲۹۸). برتون به نقل از فروید حال محکومی را ذکر می‌کند که روز شنبه او را به پای چوبه دار می‌برند و او فریاد می‌زند: «به‌به! چه هفته خوبی! از شنبه‌اش پیدااست!» (سیدحسینی، ۱۳۸۹، ج ۲: ۸۱۴). سوررئالیسم از طنز نیز همچون دیگر موارد ذکرشده پیشین در جهت رهایی ذهن از حصارهای عقلانی برای نیل به فراواقعیت یاد می‌کند.

متون عرفانی به اقتضای زبان ویژه خود کمتر طنز را می‌پذیرند؛ اما عرفا گاهی به مناسبت‌های مختلف آن را به کار می‌گیرند که تسکین روحی، تربیت اخلاقی، جذب مخاطب عوام، کسب ثواب، درک بهتر و ضرورت زبان و بیان عرفانی از موارد آن است (فولادی، ۱۳۸۶: ۳۹-۳۸). درواقع طنز در کلام عارفان بیش از هر چیز یکی از زمینه‌های تنبه روح خفته در غبار عادت است و آنان با درآمیختن این چاشنی به سخن خود سعی در تأثیر بیشتر بر اذهان مخاطبان دارند. به باور برخی از صاحب‌نظران، طنز «تصویر هنری اجتماع نقیضین و ضدین» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۴ الف: ۳۹)؛ و «در سطح وسیع‌تر حاصل ناسازگاری عوامل سازنده گفتمان است. هرچه میزان ناسازگاری این عوامل بیشتر باشد، جوهر شوخگنی سخن بیشتر است» (فتوحی، ۱۳۹۰: ۳۷۹). در فضای حکایات بایزید می‌توان طنز را در قالب شکستن منطق و عادات مرسوم دید. خرقانی نیز در لابلای حکایات و اقوال خود از طنز بهره برده است. باین‌حال شوخی و طنز به عنوان یک حقیقت مؤثر و نیز نمایی از برون‌ریز ناخودآگاه ذهنی در حکایات عرفانی این دو عارف و آثار سوررئالیستی مورد توجه است.

در روایات عرفانی که از آن‌ها بوی طنز به مشام می‌رسد، ناهماهنگی میان جهان ماورایی متن و فضای عادت‌شکن طنز، خواننده را به تأمل بیشتر وامی‌دارد.

بلال بلخی به نزدیک بویزید در آمد، گفت: یا شیخ، ملائکه ابلیس را بر سر کوی تو می‌زنند. بویزید گفت: مسکین بر سر کوی من چه کار داشت (خرقانی، ۱۳۶۳: ۷۷).

در این حکایت، دل سوزاندن بایزید بر ابلیس، خود باعث حیرت خواننده می‌شود و این تناقض و ناسازگاری به این ماجرا بار عاطفی از گونه طنز می‌دهد. گاه تقابل دو گفتمان با دو ماهیت متفاوت، سبب ایجاد چنین موقعیتی می‌شود. به عنوان مثال، ناهماهنگی و عدم تجانس دو فضای رسمی و کمیک، فضایی طنزگونه می‌آفریند. «در فضاهای مودبانه طنزها مؤثرترند، زیرا هرچه فضای سخن رسمی‌تر باشد، زمینه ایجاد ناسازگاری و طنز قوی‌تر است» (فتوحی، ۱۳۹۰: ۳۹۴). آثار عرفانی و نیز سخنان بایزید و خرقانی به سبب صبغه الهی و دینی و حکمت‌های نهفته در آن‌ها در حوزه متون مودبانه قرار می‌گیرند؛ آن‌گاه که این عارفان در شکستن مرزهای مألوف و ورود به قلمرو تابوها از طنز بهره می‌گیرند، عباراتی ماندگار و تأثیرگذار خلق می‌شود.

این دو عارف در جملات و عباراتی با بار طنز معمولاً از صنایع بیانی و بدیعی مانند کنایه، استعاره، جناس، تضاد و آشنایی‌زدایی استفاده می‌کنند تا پیام مورد نظر خود را به بهترین صورت در ذهن خواننده جایگیر کنند.

و هم ازو شنیدم که از مشایخ خویش حکایت می‌کرد که مردی روزکی چند حاجب بایزید بود. یک روز او را در سرخوشی دید. گفت ای بایزید مردان از چه سرخوش می‌شوند؟ بایزید گفت: توانایی آن را داری که بیست سی سال در طریق صدق کوشی تا بدانی که مردان از چه سرخوش می‌شوند؟ هنوز تازه از پای لوح کودکان برخاسته‌ای و می‌خواهی بدانی مردان از چه سرخوش می‌شوند؟ (سهلگی، ۱۳۸۴: ۲۰۳).

در این حکایت، پیر بسطام افرادی را که بدون طیّ طریقت در سودای نیل به انبساط‌اند به کنایه کودکانی کم‌تجربه می‌خواند که در توهم کمال دانایی به سر می‌برند. خرقانی در حکایت همسر بدزبان خود در پاسخ به حیرت ابوعلی سینا از رام شدن جانوران درنده و گزنده‌ای چون شیر و مار به دست او با زبانی استعاری می‌گوید: «آری، تا بار چنان گرگی نکشی (یعنی زن) این چنین شیری بار تو نکشد» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۴: ۱۴۶).

در نمونه‌هایی از حکایاتی که خرقانی در خلال آن‌ها از کاربرد طنز، بهره اخلاقی و تعلیمی می‌برد، نیز خصوصیت تقابل طنز با واقعیت مرسوم به‌خوبی مشهود است. در این حکایات، ظواهر و

کلیشه‌ها کنار رفته و عارف با بیانی گاه پارادوکسی و خلاف عادت، دنیای ذهنی و فضایی سوررئال را به تصویر می‌کشد. خرقانی در عالمی فراواقعی و با زبانی طنزآلود با خدا گفت‌وگو می‌کند که با آنچه برای من از غیب، هدیه می‌فرستی از تو بدان‌ها فریفته نمی‌شوم.

گویند که باغکی داشت. یک بار، بیل فرو برد نقره برآمد. دوم بیل، زر برآمد. سوم بار، مروارید و جواهر برآمد. گفت: خداوند ابوالحسن بدین‌ها فریفته نگردد من به دنیا از چون تو خداوندی برنگردم (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۴: ۱۳۹).

این عارفان طنز را به عنوان یکی از شیوه‌های رهایی از عقل منطقی‌اندیش و حاکمیت مطلق آن در زندگی می‌شمارند، اما سوررئالیست‌ها برای طنز و هزل اهمیت بیشتری قائل‌اند، زیرا در میانه دو جنگ خانمان‌سوز جهانی به تبیین اصول مکتب خود پرداخته‌اند و در آن بحبوه، تخیل و گریز از تعقل و واقعیت رنگ‌باخته موجود بیشتر از هر اصلی سودمند بود. تفاوت‌هایی که در جهان‌بینی عارف و سوررئالیست وجود دارد، سبب تفاوت در شیوه‌ها و اهداف کاربرد طنز در دو مکتب عرفان و سوررئالیسم می‌شود، آن را ابزاری با قابلیت‌های بسیار برای درهم شکستن آداب و واقعیات دنیای موجود و یاری‌گر ذهن انسان برای رهایی و درک دنیایی فراواقعی می‌داند؛ اما در نگاه عارف، جنبه اخلاقی، تعلیمی و سازنده بودن طنز پررنگ‌تر است. بنابراین، به‌رغم وجود و اهمیت شوخی و طنز در دو مکتب به دلیل افتراق در نگرش و شیوه کاربرد آن، آثار این دو عارف را از این دیدگاه نمی‌توان سوررئالیستی محض دانست.

۱.۷. اشیا سوررئالیستی

بخشی از روش سوررئالیسم «نسبت دادن خواص غیرعادی به اشیا عادی، کنار هم گذاشتن اشیا و مفاهیم و کلمات ظاهراً بی‌ارتباط با یکدیگر» است (بیگزبی، ۱۳۷۵: ۷۷) در این صورت است که این اشیا که از ثمره تلاش ذهنی به عینیت رسیده‌اند، می‌توانند جلوه‌هایی از روح آدمی یا ناخودآگاه او باشند. در آثار برتون و یاران او و نیز در شعر و نقاشی سوررئالیستی تعداد زیادی از این اشیا مشاهده می‌شود. «تخت خواب شیشه‌ای» و «ملحفه شیشه‌ای» در نادیا اثر برتون و نقاشی «ساعت مذاب» اثر سالوادر دالی (S.F.J.Dali) (۱۹۸۹م - ۱۹۰۴م) نمونه‌هایی از اشیا سوررئالیستی معروف به‌شمار می‌روند: «...جایی که بر تخت خواب شیشه‌ای با ملحفه‌هایی از شیشه می‌خوابم» (برتون، ۱۳۸۳: ۲۴).

بایزید در خلق اشیای سوررئالیستی مهارت بسیاری دارد. وی اشیا را دارای جلوه سوررئال می‌داند و معتقد است که اگر مرد مردستانی باشد کارکرد واقعی آن‌ها را درخواهد یافت.

و هم ازو شنیدم که می‌گفت: مرد مردستان آن است که نشسته است و اشیا به دیدار او می‌آیند و هم نشسته است و اشیا در هر کجا که هستند با او سخن می‌گویند (سهلگی، ۱۳۸۴: ۱۷۱).

در شرح معراج بایزید نیز اشیای فراوانی را می‌بینیم که خاصیت سوررئالیستی یافته و تصویری شگفت و زیبا آفریده‌اند. در دو متن زیر که از این شرح انتخاب شده‌اند می‌توان اشیا و تصاویری با جلوه‌های سوررئال را به وضوح دید؛ مرغی که در هر پر او قندیلی روشن تر از آفتاب است و هر پرش وسعتی به اندازه خاور تا باختر دارد، و یا عمودی از نور بر دست فرشته کرسی و نمونه‌هایی دیگر از این دست:

در آنجا همه فرشتگان خدای تعالی با صفات و نعوت خویش نزد من آمدند و بر من سلام کردند. در میان ایشان فرشته‌ای بود با چهار چهره (وجه) ... بر او سلام کردم. پاسخ مرا داد ... گفت خواهی که شگفتی‌های (کار) خدای را بنگری؟ گفت خواهم. پس یکی از بال‌های خویش را گسترده که در هر پر آن قندیلی بود که روشنی آفتاب را به تابش خویش، تاریک می‌کرد. سپس گفت ای بایزید! بیا به سایه بال من تا خدای را تسبیح گوئیم و تهلیل کنیم تا هنگام مرگ (سهلگی، ۱۳۸۴: ۳۲۹).

پس چون خدای تعالی صدق اراده مرا در قصد به سوی خویش دانست، مرا به گونه مرغی کرد که هر پری از بالش هزار هزار بار از فاصله خاور و باختر افزون‌تر بود. پس در ملکوت می‌پریدم و در جبروت جولان می‌کردم ... تا آن‌گاه که با فرشته کرسی روبرو شدم. مرا پذیره آمد و عمودی از نور در دست داشت. بر من سلام کرد و سپس گفت: این عمود نور را بستان و من آن عمود را گرفتم. دیدم که آسمان‌ها در زیر سایه معرفت من قرار گرفت (سهلگی، ۱۳۸۴: ۳۳۳).

تازگی لحن و زبان خرقانی را نسبت به بایزید بسطامی با نگاهی در گفتارها و روایات برجای مانده از آن دو به خوبی می‌توان دریافت. زبان خرقانی کمتر از بایزید مفاهیم پیش‌ساخته دارد و برخی از عبارات او مانند علف‌های بهاری است که سراپا طراوت‌اند و گویی تازه همان روزها از زمین رویده‌اند (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۴: ۵۱). این زبان و لحن صمیمانه نیز سرشار از تصاویری شگرف

می‌شود که در آن اشیا، کارکردی فراواقعی می‌یابند. از جمله «سنگ سپیدی» که پاسخ‌گوی پرسش‌های عارف می‌شود:

گفت: سنگی سپید را مسئله‌ای باز پرسیدم، چهار هزار مسئله مرا جواب کرد در کرامت (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۴: ۱۵۷).

«نعلینی» که شفا می‌دهد:

نقل است که عضدالدوله در بغداد، وزیر بود و درد شکم خاست. همه اطبا عاجز آمدند از معالجت آن تا نعلین شیخ به شکم او فرو نیاوردند. حق تعالی شفا ناد (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۴: ۱۴۷-۱۴۶).

«میغی سبز» که عشق می‌بارد:

گفت: چون ذکر نیکان کنی (میغی) سپید بیاید و رحمت بیارد، و چون ذکر خدای کنی میغی سبز پدید آید و عشق بارد. ذکر نیکان عام را رحمت است و خاص را غفلت (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۴: ۲۰۳).

و یا «تبری» که به دست شیخ بازمی‌گردد:

شیخ پاره‌ای گل تر کرده بود تا دیواری عمارت کند. دلش بگرفت، برخاست و گفت مرا معذور دار که این دیوارم عمارت می‌باید کرد. برخاست و بر سر دیوار شد تا ناگاه تبری که داشت از دستش بیفتاد. بوعلی برخاست تا آن تبر به دست شیخ باز دهد، پیش از آنکه آنجا رسید آن تبر از جای برخاست و به دست شیخ باز شد (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۴: ۱۴۶).

نتیجه:

با دقت در مؤلفه‌های آثار سوررنالیستی و نیز متون به یادگار مانده از عرفای نخستین اسلامی با اندکی تسامح می‌توان به تشابهاتی میان این دو گونه آثار دست یافت. در گزارش احوال و اقوال بایزید بسطامی و شیخ ابوالحسن خرقانی نمونه‌هایی یافت می‌شود که قرن‌ها بعد در اروپا به عنوان اصول مکتب سوررنالیسم شناخته شد. با این حال، برخی از اصول هفت‌گانه سوررنالیسم در زبان و اندیشه این عرفا بیشتر مورد توجه قرار گرفته است. تصادف عینی و امر شگفت و جادو در حکایات بایزید جزء مهم‌ترین و پرسامدترین مؤلفه‌های سوررنالیستی است. طنز و هزل، نگارش خودکار، خواب و رؤیا و اشیا سوررنالیستی در متون مربوط به هر دو عارف تقریباً فراوانی یکسانی دارند و

جنون و دیوانگی در اقوال شیخ ابوالحسن خرقانی به سبب لحن و زبان صمیمانه او برجسته تر از بایزید بسطامی است. توجه به این نکته ضروری است که این اصول در اندیشه و گفتار بایزید بسطامی و شیخ ابوالحسن خرقانی در ماهیت تفاوت‌هایی با مولفه‌های موردنظر هنرمند سوررئالیست دارد. بنابراین، نمی‌توان این آثار را در زمره متون سوررئالیستی صرف دسته‌بندی کرد.

پی‌نوشت‌ها:

۱. برای موارد بیشتر بنگرید به سهلگی، ۱۳۸۴: ۱۱۷، ۱۲۰، ۱۲۸، ۱۶۹، ۱۸۷، ۱۹۸ و ۲۰۱.
۲. شطح حلاج (مقتول در ۳۰۹) «أناالحق» و شطح ابوسعید ابوالخیر (۴۴۰-۳۵۷ق) «لیس فی جُبتی سیوی الله» است (رک: شفیع کدکنی، ۱۳۸۴: ۴۴۰).
۳. برای مشاهده نمونه‌های فراوان آن رجوع کنید به سهلگی، ۱۳۸۴: ۱۳۳، ۱۴۶، ۱۶۱، ۱۶۸، ۱۷۱، ۲۷۰، ۳۱۷ و ۳۱۹.
۴. برای مشاهده نمونه‌های دیگر آن بنگرید به شفیع کدکنی، ۱۳۸۴: ۶۶۰، ۶۷۷، ۶۷۹، ۷۳۱، ۷۲۹ و ۷۵۵.
۵. در میان عارفان، جنون شبلی (رک: عطار، ۱۳۶۶: ۵۸۴) و ژنده‌پوشی سهروردی (رک: پورنامداریان، ۱۳۹۲: ۵) مشهور بوده است.

کتاب‌نامه:

- آل احمد، مصطفی. (۱۳۷۷)، سوررئالیسم، انگاره زیبایی‌شناسی هنری، تهران: نشانه.
- اپلی، ارنست. (۱۳۷۱)، رؤیا و تعبیر رؤیا، ترجمه دل آرا قهرمان، تهران: فردوس.
- براهنی، رضا. (۱۳۸۰)، طلا در مس، تهران: زریاب.
- برتون، آندره. (۱۳۸۱)، سرگذشت سوررئالیسم (مصاحبه با آندره برتون)، ترجمه عبدالله کوثری، تهران: نی.
- _____ (۱۳۸۳)، نادیا، ترجمه کاوه میرعباسی، تهران: افق.
- بیگزبی، سی. و. ای. (۱۳۷۵)، دادا و سوررئالیسم، ویراستار جان جامپ، ترجمه حسن افشار، تهران: مرکز.
- پرهام، سیروس (میترا). (۱۳۶۰)، رئالیسم و ضد رئالیسم در ادبیات، تهران: آگاه.

- پورنامداریان، تقی. (۱۳۸۰)، *در سایه آفتاب: شعر فارسی و ساخت‌شکنی در شعر مولوی*، تهران: سخن.
- _____ . (۱۳۹۲)، *عقل سرخ*، چاپ سوم، تهران: سخن.
- تورتل، کریستین. (۱۳۸۶)، *شیخ ابوالحسن خرقانی: زندگی، احوال و اقوال*، ترجمه عبدالحمّد روح‌بخشان، چاپ سوم، تهران: مرکز.
- ثروت، منصور. (۱۳۸۵)، *آشنایی با مکتب‌های ادبی*، تهران: سخن.
- جامی، نورالدین عبدالرحمان. (۱۳۷۳)، *نفحات الانس من حضرات القدس*، تصحیح و تعلیقات محمود عابدی، چاپ دوم، تهران: اطلاعات.
- چیتیک، ویلیام. (۱۳۸۹)، *درآمدی بر تصوف و عرفان اسلامی*، ترجمه جلیل پروین، چاپ سوم، تهران: حکمت.
- خرقانی، ابوالحسن. (۱۳۶۳)، *نورالعلوم: کتابی یکتا از عارف بی‌همتا*، به کوشش عبدالرفیع حقیقت (رفیع)، چاپ دوم، تهران: بهجت.
- خلیلی جهات‌نیغ، مریم و فاطمه تیموری فتحی. (۱۳۹۱)، «تشابهاهت صوری ادبیات سوررئالیستی در تذکره‌الاولیای عطار»، *بوستان ادب (شعریژوهی)*، دانشگاه شیراز، سال ۴، شماره ۳، پیاپی ۱۳، ۱-۱۸.
- داد، سیما. (۱۳۷۸)، *فرهنگ اصطلاحات ادبی: واژه‌نامه مفاهیم و اصطلاحات ادبی فارسی و اروپایی به شیوه تطبیقی و توضیحی*، چاپ سوم، تهران: مروارید.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۶۷)، *جست‌وجو در تصوف ایران*، چاپ سوم، تهران: امیرکبیر.
- سجادی، جعفر. (۱۳۷۸)، *فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی*، چاپ چهارم، تهران: طهوری.
- سراج طوسی، ابی‌نصر عبدالله‌بن‌علی. (۱۳۸۰/ق ۱۹۶۰م). *الکمع فی التصوف*، تحقیق و تقدیم عبدالحلیم محمود و طه عبدالباقی سرور، مصر: دارالکتب الحدیث.
- سعید، علی‌احمد (آدونیس). (۱۳۸۰)، *تصوف و سوررئالیسم*، ترجمه حبیب‌الله عباسی، چاپ دوم، تهران: روزگار.

- سهلگی، محمدبن علی. (۱۳۸۴)، *النور فی کلمات ابی طیفور، دفتر روشنائی: از میراث عرفانی* بایزید بسطامی، ترجمه محمدرضا شفیعی کدکنی، چاپ دوم، تهران: سخن.
- سید حسینی، رضا. (۱۳۸۹)، *مکتب‌های ادبی، چاپ پانزدهم، تهران: نگاه.*
- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۹۲)، *زبان شعر در نثر صوفیه، تهران: سخن.*
- _____ . (۱۳۸۳)، «بازمانده‌های زبان قدیم قومس در سخنان ابوالحسن خرقانی»، *فصلنامه مطالعات و تحقیقات ادبی، سال ۱، ش ۳ و ۴، ۱۰۰-۸۱.*
- _____ . (۱۳۸۴ الف)، *طنز حافظ، ماهنامه حافظ، سال ۲، شماره ۱۹، صص ۳۹-۴۲.*
- _____ . (۱۳۸۴ ب)، *نوشته بر دریا: از میراث عرفانی ابوالحسن خرقانی، تهران: سخن.*
- عیب‌دینیا، محمدامیر، زمان رحیمی، سعیده. (۱۳۸۷)، «از سوررتالیسم فرانسوی تا روزبهان بقلی» (جلوه‌های فراواقعی در شطحیات صوفیه)، *فصلنامه نامه پارسی، سال ۱۳، شماره ۴۶ و ۴۷، ۳۳-۵۹.*
- عطار، فریدالدین. (۱۳۶۶)، *تذکره‌الاولیا، تصحیح محمد استعلامی، چاپ پنجم، تهران: زوآر.*
- فروم، اریک. (۱۳۶۸)، *زبان از یاد رفته، ترجمه ابراهیم امانت، چاپ پنجم، تهران: مروارید.*
- فولادی، علیرضا. (۱۳۸۶)، *طنز در زبان عرفان، تهران: فراگفت.*
- _____ . (۱۳۸۹)، *زبان عرفان، چاپ سوم، تهران: سخن.*
- فتوحی رودمعجنی، محمود. (۱۳۹۰)، *سبک‌شناسی نظریه‌ها، رویکردها و روش‌ها، تهران: سخن.*
- _____ . (۱۳۹۳)، *بلاغت تصویر، تهران: سخن.*
- مجتبی، مهدی، (۱۳۸۸). *از معنا تا صورت: طبقه‌بندی و تحلیل ریشه‌ها، زمینه‌ها، نظریه‌ها، جریان‌ها، رویکردها، اندیشه‌ها و آثار مهم نقد ادبی در ایران و ادبیات فارسی، تهران: سخن.*
- مینوی، مجتبی. (۱۳۷۲)، *احوال و اقوال شیخ ابوالحسن خرقانی، چاپ پنجم، تهران: کتابخانه طهوری.*

- هجویری، ابوالحسن علی بن عثمان. (۱۳۸۴)، *کشف المحجوب*، تصحیح محمود عابدی، چاپ دوم، تهران: سروش.
- همایی، جلال‌الدین. (۱۳۷۶). *مولوی‌نامه*، چاپ نهم، تهران: هما.
- هنرمندی، حسن. (۱۳۳۶). *از رمانتیسم تا سوررئالیسم: بررسی شیوه‌های ادبی فرانسه از صد سال پیش تا کنون*، تهران: چاپخانه بانک بازرگانی ایران.
- Breton, Andre. (1969). *Manifesto of surrealism*. Thans. Richard Seaver and Helen R. Lane: university of Michigan Press.